

रसशास्त्र एवम भैषज्य कल्पना

लेखी:- दोन पेपर	एकूण गुण -२००	अध्यापन तासिका- २००
प्रात्यक्षिक :-	एकूण गुण -२००	अध्यापन तासिका- २००

पेपर- १	रसशास्त्र	१०० गुण
प्रथम सत्र	भाग -अ	५० गुण

- १) रस परिभाषा व निरुक्ती, रसशास्त्र चा इतिहास, रसौषधी चे महत्व,रस-रसायन,रसेश्वर दर्शन,रसशाळा, रस मंडप यांची संकल्पना.
- २) आवाप,निर्वाप,ढालन,भावना,जारण,मुर्छना,शोधन,मारण,अमृतीकरण, लोहितीकरण, मृतलोह, सत्वपातन,दृति, अपुर्नभव,निरुत्थ, रेखापुर्ण, वारीतर, यांचे परिभाषा, संक्षिप्त विवरण आणि उपयोग.
- ३) द्रव्यवर्ग - अम्लवर्ग, पंचमृत्तिका,पंचगव्य, पंचामृत,क्षाराष्टक, द्रावक गण, मित्रपंचक, रक्तवर्ग , लवणपंचक.
- ४) यंत्राचे संक्षिप्त विवरण आणि उपयोग- उलूखल यंत्र, खल्व यंत्र, कच्छप यंत्र, डमरू यंत्र, विद्याधर यंत्र, उर्ध्वपातन, अधपातन, तिर्यक पातन, जारणार्थ तुला यंत्र, दोला यंत्र, पाताल यंत्र, पालिका यंत्र, बालुका यंत्र, भुधर यंत्र, स्थाली यंत्र, स्वेदन यंत्र.
- ५) मुषाचे संक्षिप्त विवरण आणि उपयोग - सामान्य मुषा, गोस्तनी मुषा, वज्र मुषा, महामुषा, योग मुषा, वृंताक मुषा, मल्ल/पक्व मुषा. क्रुसीबल(मुषा) चे प्रकार- सिलिका क्रुसीबल, प्लॅटिनम क्रुसीबल. मुद्रा व संधी बंधन.
- ६) संक्षिप्त विवरण आणि उपयोग चुल्लीका सत्वपातन कोष्ठी, पाताल कोष्ठी, गार कोष्ठी आंगार कोष्ठी आणि अग्नी देण्याच्या विविध उपकरणाचे ज्ञान उदा . गॅस स्टोव्ह, हॉट प्लेट, हिटींग मॅनटल, इंडकशन स्टोव्ह, हॉट एअर ओव्हन, ब्लोवर यांची माहिती.
- ७) पुटाचे संकल्पना ,परिभाषा आणि प्रकार- सुर्यपुट, चंद्रपुट, गोमयपुट, लावकपुट, कुक्कुटपुट, कपोतपुट, वराहपुट, गजपुट, महापुट, कुंभपुट, वालूकापुट, भुधरपुट, इलेट्रिक मफेल फर्नेस व फ्युएल (डिझेल) डिपेन्डन्ट फर्नेस यांचे उपयोग. थरमोकपल आणि पायरोमिटर यांचे संक्षिप्त विवरण.

- ८) पारदाचे ज्ञान :- पर्याय, उत्पत्ती, नैसर्गिक व कृत्रिम स्रोत ,हिंगुलोत्थ पारद, पारद प्रकार , पारद दोष:- नैसर्गिक, योगिक, औषधिक (कंचुक). ग्राह्य/अग्राह्य पारद, पारद गति, पारदबंध, पारदाचे शोधन. पारद संस्कार आणि अष्टसंस्कार यांचे संक्षिप्त विवरण.
- ९) मुच्छना आणि पारद जावणा यांची संकल्पना , कज्जली निर्माण, रसऔषधीचे वर्गीकरण :- खल्वी रस उदा. त्रिभुवन किर्ती रस, पर्पटी रस:- रस पर्पटी, कुपी पक्व रस:- रस सिंदूर, रसपोटली :- हेमगर्भ पोटली. रससेवन विधी, पथ्य व अपथ्य.
- १०) रसऔषधीचे क्वालीटी कंट्रोल (गुणवत्ता नियंत्रण), स्टॅन्डर्ड्‌डायझेशन (मानकीकरण) व जी. एम.पी. (उत्तम निर्माण विधी) याचे संक्षिप्त विवरण.

द्वितीय सत्र

भाग - ब

५० गुण

उत्पत्ती, पर्याय, खनिज द्रव्यांचे ओळख व स्रोत , प्रकार , ग्राह्य व अग्राह्यता, शोधन, मारण, व इतर प्रक्रिया पद्धती. गुणधर्म, मात्रा, अनुपान व औषधी उपयोग, पथ्य व अपथ्य आणि अशुद्ध, अपक्व, अविधी सेवनजन्य दोष व त्याचे निवारण. खालील द्रव्यांचे महत्त्वाचे योग वर्णन करा-

- १) महारस :- अभ्रक(बायोटाईट मायका) वैक्रांत, माक्षिक (चाल्कोपायराईट) विमल (आयर्न पायराईट), शिलाजित, सस्यक(पिकाक ओअर), चपल, रसक(स्फेलेराईट)
- २) उपरस :- गंधक(सल्फर), गैरिक(रेड ओकर), कासीस(ग्रीन विट्रीओल), कांक्षी(अलम), हरताळ (ओर्पिमेन्ट), मनःशिला (रीयलगार), अंजन, कंकुष्ठ.
- ३) साधारण रस :- कंपिल्लक, गौरी पाषाण(आर्सेनिक ओक्साईड), नवसादर(अमोनियम क्लोराईड), कपर्द (कौरीज), अग्नीजार, गिरीसिंदूर(रेड ओक्साईड ओफ म्क्र्युरी), हिंगुळ(रेड सिन्नेबार), मृदारश्रुंग(लिथार्ज)
- ४) धातू :- स्वर्ण(गोल्ड), रजत(सिल्व्हर) , तांम्र(कोपर), लोह(आयर्न) , वंग(टीन) , नाग(लेड) , यशद (झिंक), कांस्य(ब्रांझ), पित्तल(ब्रास), वर्त लोह. धातूग्रह संबंध.
- ५) रत्न:- माणिक्य(रुबी), मुक्ता(पर्ल) प्रवाळ (कोरल), ताक्षर्य (एमेराल्ड), पुष्पराग (टोपाझ), वज्र (डायमंड) , निलम(सफायर), गोमेद (झिर्कोन/ सिन्मोन स्टोन) , वैडुर्य(कट्स आय). रत्न परिक्षण, रत्न दोष, रत्न ग्रह संबंध.
- ६) उपरत्न :- वैक्रांत(टूर्मेलिन), सुर्यकांत(सन स्टोन), चंद्रकांत (मून स्टोन), राजावर्त (लापिझ लाझूली), पेरोजक (इक्वेझ), स्फटिकमणी (क्वार्ट्झ), तृणकांत, पलांक, पुतिक, रुधीर.

- ७) सुधावर्गः- सुधा(लाईम स्टोन), कपर्द(कौरीझ), शुक्ती (ओय्स्टर), शंख (कोंच शेल), मृगश्रुंग, (स्टेग होर्न)खटिका, गोदंती (जिप्सम), समुद्रफेन(केटल फ्रीश बोन), कुक्कुटांडत्वक(हैंस एग शेल)
- ८) सिक्ता वर्ग- सिक्ता (सिलिका), दुग्धपाषाण (टाल्क), नागपाषाण/ जहरमोहरा (सर्पेटाईन), बदराशम(सिलिकेट ओफ लाईम), व्योमाशम (संगेयशब-जाडे), कोशेयाशम (ऐस्बेस्टोस), अकिक(ऐगेट)
- ९) क्षार वर्गः- सर्जिक क्षार , यवक क्षार, टंकण क्षार, सुर्य क्षार,
- १०) इतर :- मंडुर, बोळ, दम-उल-अख्यवायन, कस्तुरी, भुनाग, मयुरपिच्छ, सर्जरस, मधुच्छिष्ठ, उपधातू
- ११)विष आणि उपविष:- परिचय, संग्रहण, संरक्षण, वर्गीकरण, पर्याय, शोधन, प्रतिकार द्रव्य, औषधी व हानीकारक मात्रा, अनुपान, औषधी उपयोग, व खालील विष आणि उपविष द्रव्यांचे योग - वत्सनाभ, कुचला, जयपाल, धत्तुर, भांग, भल्लातक, गुंजा, अर्क, स्रुही, लांगली, करवीर, अहिफेन, चित्रकमुळ.
- १२)औषधी योग ज्ञान :- घटक, निर्माण प्रक्रिया व भेषज प्रयोग विधी- आरोग्यवर्धिनी गुटिका, कस्तुरीभैरव रस, कुमार कल्याण रस, गर्भपाल रस, चंद्रप्रभा वटी, चंद्रामृत रस, प्रतापलंकेश्वर रस, प्रवाळपंचामृत रस, आनंदभैरव रस. योगेंद्र रस, लक्ष्मीविलास रस, वसंतकुसुमाकर रस, वसंतमालती रस, ब्रुहतवातचिंतामणी रस, शंखवटी, श्वासकुठार रस, हिंगुलेश्वर रस, हेमगर्भ पोटली, हृद्यार्णव रस, स्वर्णवंग, मकरध्वज, पुटपक्कविषमज्वरान्तलोह ,वातविध्वंस रस, कामदुधा रस, लघुसुतशेखर रस, नवायस लोह, सप्तामृतलोह, ताम्रपर्पटी, पंचामृतपर्पटी, श्वेतपर्पटी.
- १३)फारमाकोविझिलन्स बाबत ओळख व आयुर्वेद औषधी संबंधीत त्याची भारतातील सध्यःस्थिती.

पेपर- २

भैषज्य कल्पना

१०० गुण

प्रथम सत्र

भाग -अ

५० गुण

- १) भैषज्य कल्पना चा इतिहास व क्रमिकविकास. औषध व भेषज यांच्या संकल्पना.
- २) भैषज्य कल्पना चा आधारभूत सिद्धान्त.
- ३) प्राचीन व आधुनिक मान प्रणालीचा अभ्यास, (मोजमान प्रमाण), शुष्क-आर्द्र-द्रव्य-द्रव्य ग्रहण नियम, ग्राह्याग्राह्यत्व नव, पुराण द्रव्य ग्रहण नियम.
- ४) औषधी द्रव्यांचे मार्गदर्शक तत्वे, पद्धती,संग्रह, संरक्षण, उपचय. सविर्यता(शेल्फ लाईफ) अवधी व स्थिरता यांच्या संकल्पना (प्राचीन व आधुनिक नुसार).
- ५) भेषजप्रयोगविधी :- औषध मात्रा ,अनुपान,सहपान व औषध सेवन काल.
- ६) पंचविधकषायकल्पना व इतर कल्पना :- कषाय योनी, स्वरस, कल्क, क्वाथ, हिम, आणि फांट, प्रमथ्या, औषधसिध्दपानीय, तंडुलोदक,लाक्षारस, मन्थ,पानक, अर्क, चुर्ण, रसक्रिया, घन, फाणीत,अवलेह,प्राश,गुडपाक, शार्कर, सिरप, क्षीरपाक, सत्व,गुग्गुळ कल्पना, वटी, गुटी, पिंड, मोदक, वर्ती, टॅब्लेट, पिल्स, कॅप्सूल, सपोझेट्रीझ बनवण्याची विधी. मषी कल्पना ,लवण कल्पना, क्षारकल्पना, क्षारसुत्र.
- ७) आवश्यक साधन सामुग्रीची ओळख व सामान्य माहिती:- डिर्सीटीग्रेटर, मिक्सर, ग्राइंडर, एंड-रनर, एज-रनर, सिव्ह शेकर, ग्रन्युलेटर, टॅब्लेटींग मशीन, पिल मेकिंग मशीन, कोटींग व पॉलिशींग पॅन, कॅप्सूल फिलींग मशीन, सिव्ह व मेश.
- ८) स्नेहकल्पना:- स्नेह योनी, स्नेह प्रकार, स्नेह मुर्च्छना विधी, स्नेहपाक विधी, पत्रपाक यांचे प्रकार आणि उपयोग स्नेह सिध्दी लक्षण, मात्रा, त्रिफला घृत, ब्राम्ही घृत, नारायण तेल, अणु तेल, यांची विधी, आणि उपयोग.
- ९) संधान कल्पना व त्यांचे प्रकार:- मद्य कल्पना, आसव, अरिष्ट, सुरा (प्रसन्न, कादंबरी, मेदस, जगल, बक्कस) मैरेयक, सुरासव, शुक्त,कांजी,सौविरक, तुषोदक,सिधुकल्पना बनवण्याचे विधी सिध्दी लक्षण, गुणधर्म, उपयोग, मात्रा. तक्रारीष्ट , द्राक्षारिष्ट, अशोकारिष्ट, दशमुलारिष्ट, कुमारीआसव, चंदनासव.
- १०) कृतान्न व औषध सिध्द अन्न कल्पना:- व्याख्या, कृतान्न, पथ्यापथ्य संकल्पना, यवागु-प्रकार, मंड, पेया,विलेपी, अन्न,भक्त,ओदन,युष -प्रकार, कृशरा,मांसरस, वेशवार,खडकांबलिकं, राग, षाडव,दधी व तक्र वर्ग - तक्र, उदश्वित, कटवार, मथित,छच्छ्रीका.

- १) बाह्यउपचारार्थकल्पना - लेप, व त्याचे प्रकार, त्याचे निर्माण विधी व पध्दती, लावण्याची पध्दती. उदवर्तन व अवचूर्णन, सिक्थ तेल बनवण्याची विधी, मलहर - सर्जरस मलहर, गंधक मलहर, उपनाह, अतसी उपनाह, शतधौत घृत, सहस्त्रधौत घृत. सेमी सॉलिड डोसेस फॉर्मस चे संपुर्ण माहिती- ऑईटमेंट, क्रिम्स, इमल्शन्स, जेल्स, लोशन.
- २) नेत्रउपचारार्थकल्पना चे सिधांत व सावधगिरी व बनवण्याची विधी - सेक, द्रव, पिंडी, अंजन, आश्चोतन, तर्पण, पुट्टपाक, बिडालक, आय ड्रॉप्स, आय- ऑईटमेंट बनवण्याची विधी.
- ३) नस्यउपचारार्थकल्पना चे सिधांत व सावधगिरी व बनवण्याची विधी - नस्याचे वर्गिकरण, नावन, आवपिडन, प्रधमन, मर्ष, प्रतिमर्षनस्य.
- ४) धूपन चे सिधांत व सावधगिरी व बनवण्याची विधी - धूपन चे वर्गिकरण, धुमवर्ती बनवण्याची विधी व त्याची चिकित्सीय/ उपचारात्मक उपयोग. धूपन :- व्रण धूपन, अर्श धूपन.
- ५) मुखप्रयोगार्थ कल्पना :- गंडुष चे सिधांत व सावधगिरी व बनवण्याची विधी - गंडुष, कवल, प्रतिसारण, टुथपेस्ट, टुथ पावडर व माऊथ वाश या सर्वांचे सिधांत व सावधगिरी व बनवण्याची विधी.
- ६) बस्ती कल्पना चे सिधांत व सावधगिरी व बनवण्याची विधी - वर्गिकरण, निरुह व अनुवासन बस्ती बनवण्याची विधी, बस्तीचे उपचारात्मक उपयोग व गुणधर्म.
- ७) आयुर्वेदीय कल्पांचे मानकीकरण विषयी संक्षिप्त माहिती - काष्ठ औषधी.
- ८) ड्रग आणि कॉस्मेटिक अँक्ट १९४० व नियम १९४५ चे संक्षिप्त विवरण.
- ९) जी.एम.पी (Schedule T)संबंधीत औषधीनिर्माणशाळे ची संकल्पना .

हिंदी संदर्भित पुस्तके		लेखकाचे नाव
१	आद्यतन रसशास्त्र	आर.के गोयल
२	अभिनव रसशास्त्र	वै. सोमदेव शर्मा
३	आसवारिष्ट विज्ञानम	डॉ. पक्षधर झा
४	आयुर्वेदीय रसशास्त्र (सहचित्र)	चंद्रभुषण झा
५	आयुर्वेदीय रसशास्त्र	बद्रीनारायण पांडे
६	रस भैषज्य परिभाषा	सुरेशानंद थापालियल
७	आयुर्वेदीय रसशास्त्र	प्रो. सिद्धीनंदन मिश्र
८	आयुर्वेद प्रकाश	वै. गुलराज शर्मा मिश्र
९	पाकदर्पण	डॉ. इंद्रदेव त्रिपाठी
१०	पाकदर्पण ऑफ किंग नाल	डॉ. मधुलिका
११	पारद विज्ञानम	वासुदेव एम. व्दिवेदी
१२	प्रत्यक्ष औषध निर्माण	आचार्य विश्वनाथ व्दिवेदी
१३	भैषज्य कल्पना विज्ञानम	डॉ. अग्निहोत्री
१४	रस दर्पण	प्रो. भजन दास स्वामी
१५	रस बिंदू	डॉ. संजय शर्मा
१६	रस भैषज्य कल्पना विज्ञान वैद्य	संतोषकुमार खंडल
१७	रस मित्र	डॉ. त्र्यंबकनाथ शर्मा
१८	रसरत्नसमुच्चय	दत्तात्रय अनंत कुलकर्णी
१९	रसरत्नसमुच्चय	अंबिकादत्त शास्त्री
२०	रसशास्त्र प्रयोगिकी श्रीवास्तव	यादव आणि प्रो. रमेश सक्सेना
२१	रसामृत	वै. यादवजी त्रिकंमजी आचार्य
२२	रसायन सार	वै. श्यामसुंदर आचार्य वैश्य
२३	रसैंद्र संप्रदाय	वै. हजारीलाल शुक्ल
२४	रसैंद्र सार संग्रह	वै. गोपाल कृष्ण
२५	वैद्यक परिभाषा प्रदीप	डॉ. इंद्रदेव त्रिपाठी
२६	शारंगधर संहिता	डॉ. राधाकृष्ण पराशर
२७	भारतीय भैषज्य कल्पना विज्ञान	गणनाथ विश्वनाथ व्दिवेदी
२८	रसैंद्र चिंतामणी	प्रो. सिद्धीनंदन मिश्र
२९	भैषज्य कल्पना विज्ञान	डॉ. के. रामचंद्र रेड्डी
३०	रस तरंगिणी	सदानंद शर्मा

इंग्रजी संदर्भित पुस्तके		लेखकाचे नाव
१	भैषज्य कल्पना विज्ञानम	डॉ. के. रामचंद्र रेड्डी
२	रसरत्नसमुच्चय	प्रो. दामोदर जोशी
३	औषध योग विज्ञानम	डॉ. के. रामचंद्र रेड्डी
४	ड्रग्स एंड कॉस्मेटिक अॅक्ट-१९४०	----
५	रस रत्न समुच्चय	प्रो. दामोदर जोशी
६	रसशास्त्र	प्रो. दामोदर जोशी
७	आयुर्वेदीक फॉर्मुलरी ऑफ इंडिया	-----
८	टेक्स्टबुक ऑफ रसशास्त्र	डॉ. के. रामचंद्र रेड्डी
९	आयुर्वेदीक फॉर्मकोपिया ऑफ इंडिया, सी.सी.आर.ए.एस	-----
१०	वैद्यक परिभाषा प्रदीप	डॉ. के. रामचंद्र रेड्डी आणि डॉ. पी.सुरेश
११	रसचंडांशू	प्रो. एस. सावरीकर (सी.सी.आर. एस)
१२	भैषज्य रत्नावली	प्रो. सिद्धीनंदन मिश्र
१३	योग रत्नाकर	----
१४	टेक्स्टबुक ऑफ भैषज्य कल्पना	डॉ. शोभा हिरेमठ
१५	टेक्स्टबुक ऑफ रसशास्त्र	डॉ. पी.एच.सी.मुर्ती
१६	रेलेवंट पार्ट्स ऑफ बृहत्रयी	----